

عبدالمنان نصرالدین: اف

نگاهی به تصحیح و نشر اشعار رودکی

نسخ قدیم و معتبر آثار رودکی تا زمان ما نرسیده‌اند. ظاهراً بر اثر حوادث روزگار، علی‌الخصوص در زمان تهاجم مغول، قسمت زیادی از آثار شاعران از میان رفته است. در فهرست نسخ خطی کتابخانه‌های معروف جهان از نسخ قدیم آثار رودکی یادداشتی به نظر نمی‌رسد. در این مورد منابع قدیم مشتمل بر اشعار رودکی و معاصران او محک اساسی سنجش است. چنانکه در «لغت فرس» اسدی طوسی، «ترجمان البلاغه»ی محمد عمر رادویانی، «اسرار التوحید» محمد ابن منور، «حدائق السحر» رشیدالدین وطواط، «لباب الالباب» محمد عوفی بخارایی، «چهار مقاله»ی نظامی عروضی سمرقندی، «فرهنگ فخر قواص» فخرالدین مبارکشاه غزنوی، «صحاح الفرس» هندوشاه نخجوانی و سایر آثاری که در قرن‌های ۱۱ تا ۱۳ میلادی/ ۵ تا ۷ هجری تألیف گردیده‌اند، قسمتی از آثار رودکی ثبت شده است. در این باب کتب تاریخی نظیر «تاریخ سیستان»، «تاریخ بیهقی»، «تاریخ گزیده» و... از اهمیت فراوانی برخوردارند. بعدها در منابع خطی قرن‌های ۱۴ و ۱۵ میلادی/ ۸ و ۹ هجری، بخصوص در فرهنگنامه‌های شعری از جمله «دانشنامه قَدَرخان»، «تحفة الاحباب»، «مدار الافاضل»، «فرهنگ حسین وفایی»، «ادات الفضلاء»، «لسان الشعراء»، «مؤیدالفضلاء»، «تحفة السعادت» نیز قسمتی دیگر از اشعار پریشان رودکی درج گردیده است. در هر دور و زمان به اشعار رودکی عشق و علاقه فراوان بوده است. لذا نیازی پیش آمد که دیوان و یا مجموعه اشعار او فراهم آید. پس بر اساس اشعار محفوظ کتاب‌های فوق‌الذکر و سایر کتب، تقریباً در قرون ۱۵ و ۱۶ میلادی، دیوان رودکی تدوین گردید؛ یعنی در زمانی بود که توجه سخنوران نامور به جمع‌آوری «شاهنامه» و دواوین اشعار افزون گردید. به موجب مشترکات نحوه سخن و شیوه بیان، و نیز

در دیوان‌های جداگانه جمع نیامدن اشعار سخنوران در آن زمان، آمیزش اشعار رودکی با آثار دیگر ادیبان به بار آمد. همچنین سهو و خطا، نقص معنی و اشتباهات خطی که در ظرف ۵۰۰-۶۰۰ سال همواره می‌افزود، در دیوان تدوین شده باقی ماند.

پس از تدوین دیوان رودکی، شارحان، فرهنگ‌نویسان و سایر نیازمندان آن را به حکم سرچشمه قرار دادند. مؤلفان «فرهنگ جهانگیری»، «مجمع الفرس»، «فرهنگ رشیدی»، «درّ دری»، «بهار عجم»، «فرهنگ آندراج»، «آتشکده»، «مجمع الفصحاء»، «خزانة امره» و ... از نوع ذکر شده دیوان‌های ساخته اشعار رودکی که در آنها شعر رودکی با تألیفات عنصری، فرخی، قطران، معزی، سوزنی و دیگر ادیبان آمیزش یافته است، استفاده نموده‌اند که در نتیجه گره‌ها پیچیده‌تر شده است.

«دیوان رودکی» که سال ۱۳۱۵ هـ / ۱۸۹۸ میلادی در تهران به طبع رسید، نمونه بارزی از آثار الحاقی بر دیوان رودکی و اشتباهات وارده در اشعار او محسوب می‌گردد. تا چاپ این دیوان و بعد انتشار آن نیز از نسخ معتبر تنظیم شده دیوان رودکی اطلاعی در دست نیست. به احتمال قوی، نسخ مورد استفاده سخنوران و محققین قرون ۱۵-۱۶ از بین رفته است.

در باره نسخ مجعول و تقلبی دیوان اشعار رودکی بسیار بحث کرده‌اند که نیازی به تکرار آنها نیست. (رک فصل «دیوان مجعول رودکی» استاد سعید نفیسی (صص ۴۶۸-۴۷۲) و مقاله عبدالغنی میرزایف با عنوان «باز یک نسخه قلبیکی اشعار رودکی»).

از نیمه دوم قرن ۱۹ مرحله‌ای مهم از متن‌شناسی آثار رودکی از جمله جمع‌آوری، نشر، نقد و بررسی اشعار پراکنده او آغاز گردید. در این امر بخصوص هرمان اته دانشمند آلمانی کوششی فراوان نموده است. تا امروز بیش از ۲۰ نشر آثار بازمانده رودکی به دست رسید که مهمترین و جامع‌ترین آنها به شرح زیر است:

۱- «رودکی شاعر عهد سامانیان» تألیف هرمان اته. باید گفت آن اصلاً به صورت مقاله تألیف گردیده و بعداً به آن اشعار باز یافته و تصحیح نموده این دانشمند آلمانی افزوده شده است. هرمان اته آن را سال ۱۸۷۳ در نشریه دانشگاه گوتینگن منتشر نمود و همزمان اشعار

رودکی را به زبان آلمانی ترجمه کرد. متأسفانه هرمان اته به قدیم‌ترین سرچشمه‌های آثار رودکی دسترسی نداشته است. از اینرو اشعار رودکی را اساساً از تذکرة الشعراء دولت‌شاه سمرقندی، آتشکده لطفعلی بیگ آذر، خزانه امره غلامعلی آزاد بلگرامی، سفینه خوشگوی خوشگو، مجمع الفصحاء، رضاقلی خان هدایت جمع‌آوری نمود. قدیم‌ترین و معتمدترین سرچشمه مورد استناد هرمان اته، لباب‌الالباب محمد عوفی بخارایی بود. به طور کلی از ۵۲ قطعه شعر رودکی که اته در این مجله به طبع رسانید، ده قطعه برگرفته از لباب‌الالباب است که در انتساب آنها به رودکی شکی نیست. اشعار جمع‌آوری شده هرمان اته کاملاً نظر و بررسی انتقادی می‌خواهد، زیرا منابع استفاده‌شده (به جز لباب‌الالباب) حاوی تعدادی از اشعار مشکوک می‌باشند. چنانکه تمام چهار قطعه منظوم که از تذکرة «بتخانه» (سال تألیف ۱۶۰۲) برگرفته شده است، از رودکی نیست. مسلم است که اشعاری که در این تذکره به نام رودکی آمده، از دیوان قطران تبریزی مأخوذ شده است. به طور کلی از ۵۲ قطعه شعر منسوب به رودکی که هرمان اته به طبع رساند ۳۲ قطعه را دنیسون روس و سعید نفیسی مشکوک دانسته از مجموعه اشعار رودکی ساقط نموده‌اند. هرمان اته در این مقاله مجموعاً ۲۴۲ بیت رودکی و یا ابیات منسوب به او را منتشر نموده است.

۲- «نمونه ادبیات تاجیک»، تألیف صدرالدین عینی؛ مسکو ۱۹۲۶. این کتاب اولین نشر نسبتاً کامل اشعار رودکی است که دانشمندان تاجیک در سده بیست میلادی انجام داده است. استاد صدرالدین عینی بر اساس چهار منبعی که قبلاً در مطبعه‌های هندوستان و قفقاز منتشر شده‌اند، اشعار رودکی را با ذکر اطلاعاتی از روزگار و احوال رودکی، در آغاز کتاب «نمونه ادبیات تاجیک» درج نموده است. مأخذی که صدرالدین عینی از آنها بهره‌برداری نموده است به شرح زیر می‌باشند:

۱. «نمونه ادبیات ایران». به سعی و تحقیق میرزا محسن ابراهیمی، باکو ۱۹۲۲.
۲. «بهارستان» عبدالرحمان جامی (روضه هفتم).
۳. «آتشکده» لطفعلی بیگ آذر
۴. «خزانه امره» غلامعلی خان آذر بلگرامی

قسمت بیشتر اشعار رودکی در کتاب «نمونه ادبیات تاجیک» برگرفته از کتاب «نمونه ادبیات ایران» تألیف میرزا محسن ابراهیمی است. از جمله ۱۶ بیت از قصیده «مرا بسود و فرو ریخت هر چه دندان بود»، ۵ بیت از غزل «شاد زی با سیه چشمان شاد»، دو بیت از قطعه «زمانه پندی آزادوار داد مرا»، هفت بیت از قصیده «بوی جوی مولیان آید همی»، که با عنوان «از قصیده که امیر نصر ابن احمد سامانی را به آمدن بخارا از هرات تشویق کرد» ثبت یافته و یک بیت از مثنوی «کلیله و دمنه» در مجموع از این کتاب ۳۱ بیت رودکی منتخب و در «نمونه ادبیات تاجیک» مندرج شد است. همچنین ۹ بیت از «آتشکده»ی لطفعلی بیگ آذر، دو بیت از «خزانه آمره»ی آزاد بلگرامی، سه بیت از «بهارستان» عبدالرحمان جامی در «نمونه ادبیات تاجیک» شامل گردید.

اگرچه در «نمونه ادبیات تاجیک» مجموعاً ۴۵ بیت از استاد رودکی منتشر گردیده، مهم آن است که توسط این کتاب سودمند استاد صدرالدین عینی، اکثر خوانندگان با آثار و روزگار رودکی آشنا گردیدند. «نمونه ادبیات تاجیک» سرحلقه رودکی شناسی معاصر تاجیک است. البته استاد صدرالدین عینی سرچشمه‌های اساسی اشعار رودکی را در اختیار نداشته و از تذکره‌های ذکر شده تعدادی از اشعار مشکوک منسوب به رودکی را انتخاب نموده است. ولی با این حال، این نشر آثار رودکی ابتکاری پرارزش و مهم تاریخی به شمار می‌آید.

۳- «احوال و اشعار ابوعبدالله جعفر ابن محمد رودکی» تألیف سعید نفیسی. جامع‌ترین متن تصحیح شده اشعار رودکی را دارا بوده و در طول ده سال در سه جلد منتشر شده است؛ جلد اول سال ۱۹۳۰، جلد دوم سال ۱۹۳۱ و جلد سوم سال ۱۹۴۰ به چاپ رسیده است. سعید نفیسی به عنوان صراف سخن با کمال مسئولیت بار سنگین تصحیح متن اشعار رودکی را به دوش گرفته و بهترین نمونه آثار بازمانده شاعر را در اختیار اهل تحقیق و علاقه‌مندان گذاشت. او تمام منابع اشعار رودکی را به طور دقیق معرفی نموده و به نسخه بدل‌ها و تغییرات تاریخی متون، توجهی جدی داشته است. در نشر مذکور ۸۳۲ بیت از رودکی جمع‌آوری و تحقیق و تصحیح شده است.

پس از سی سال استاد سعید نفیسی به نشر تازه «احوال و اشعار ابو عبدالله جعفر ابن محمد رودکی اقدام نمود که آن را انتشارات «ابن سینا» مجدداً به زیور طبع آراست. در مقدمه چاپ دوم که استاد سعید نفیسی از دانشگاه اسلامی علیگر (هندوستان) به نشانی انتشارات ارسال نموده، آمده است: «در مندرجات این مجلد نسبت به چاپ سابق تغییرات بسیار داده و آخرین مطالبی را که در باره رودکی بوده، در آن گنجانیده و اشعار دیگری را که از او به دست آمده است، جای داده‌ام».

پس از انتشارات «ابن سینا» عین همین نشر تکمیل شده در انتشارات «امیر کبیر» نیز منتشر شد که نشر سوم کتاب سعید نفیسی محسوب می‌گردد.

این دانشمند شهیر ایرانی اخبار قدیم‌ترین سرچشمه‌ها و فرهنگ‌های تازه به دست آمده و آثار محققان دیگر کشورها را نقد و بررسی نموده، تعداد ابیات رودکی را در نشر دوم تا ۱۰۴۷ بیت افزود. برتری نشر سعید نفیسی در اشاره‌ها و تأیید سرچشمه و منابع کل اشعار تدوین شده و نیز ابیات پراکنده رودکی است. محققان آثار رودکی پس از آشنایی با سرچشمه‌ها (در مجموع ۹۳ منبع مهم خطی) خود با اندک تحقیق می‌توانند راجع به اصالت اشعار این شاعر و بحث انتساب آن داوری کنند. باید افزود استاد نفیسی این امر را هم بر دوش خود گرفته و اطلاعات سرچشمه‌ها در باره چند تن از شاعران و از جمله رودکی را بررسی نموده است.

اساساً به تحقیق سعید نفیسی، عین یک قطعه شعر و یک بیت هم به نام رودکی و هم به نام دیگر مؤلفان ثبت شده است. از جمله اشعار رودکی با اشعار ابوشکور بلخی، کسایی، فردوسی، قطران، معزی، دقیقی، منجیک، شهید بلخی، شاکر بخارایی، خسروانی، خسروی سرخسی، عنصری، فرخی، انوری، ناصر خسرو، سنایی، رشیدالدین وطواط، عسجدی و دیگر سخنوران آمیخته است. بخصوص در فرهنگ‌نامه‌های ادبی، عین یک بیت گاه به نام اسدی، فخر قواص، هندوشاه نخبوانی، جمال‌الدین حسین انجو، اسکندر لودی ثبت شده است که امروز تعیین مؤلف اصلی آن خیلی دشوار است. لذا بهتر است به اخبار قدیم‌ترین فرهنگ‌ها استناد گردد.

سعید نفیسی بسیار عقده‌های پیچیده متنی اشعار رودکی را باز نموده و با اشاره به منابع اصلی آنها راه تحقیق متن‌شناسی آثار رودکی را شفاف نموده است. چنانکه بنا به نظر این دانشمند، قصیده

معروف «بوی جوی مولیان آید همی...» در ۲۴ سرچشمه خطی ثبت شده است که «تذکره الشعراء» دولتشاه، «خرابات» ضیا پاشا، «زینت المجالس» مجدی، «سفینه الشعراء» سلیمان فهیم، «فرهنگ انجمن آرای ناصری» و... از جمله آنها است. همچنین شعری که در مرثیه شهید بلخی است، در بیست منبع ادبی و تاریخی ذکر گردیده است.

طبیعی است یک چنین تحقیقات گسترده و جامع، خالی از نقص نیست؛ چنانکه مواردی از ثبت مکرر ابیات پراکنده و یا برخی از قطعات رودکی، تصحیف و اختلافات متن‌شناسی و نیز اشتباهاتی در مورد انتساب ابیات و قطعات به نظر می‌رسد.

۴- «استاد رودکی» تألیف صدرالدین عینی و عبدالسلام دهاتی؛ استالین آباد ۱۹۴۰ (به الفبای لاتین). این کتاب دومین نشر نسبتاً جامع اشعار رودکی است که در تاجیکستان آماده و منتشر گردیده است. برتری این کتاب در آن است که طی فاصله چهارده ساله از تألیف کتاب «نمونه ادبیات تاجیک»، صدرالدین عینی با همکاری عبدالسلام دهاتی، در زمینه احوال و اشعار رودکی پژوهش‌های بیشتر و عمیق‌تری انجام داده و نتایج آن را به شکل یک رساله علمی فراهم نموده و اشعار دیگری از رودکی را بر آن افزوده است. از آنجا که این کتاب کاملاً بر اشعار و روزگار رودکی اختصاص داشت، مؤلفان کوشیدند هرچه بیشتر اشعار بازمانده شاعر را در آن گرد آورند. بدین گونه اگر در کتاب «نمونه ادبیات تاجیک» فقط ۹ بیت منتخب از «آتشکده»ی آذر ذکر گردیده، کتاب «استاد رودکی» همه ۴۴ بیت رودکی و اشعار منسوب به او را که در تذکره لطفعلی بیگ آذر مندرج می‌باشد، فرا گرفته است. لازم به ذکر است از این راه ابیات مشکوک نیز که متأسفانه در تذکره آذر فراوان به نظر می‌رسد، به کتاب «استاد رودکی» منتقل گردید است.

خدمت ارزنده تدوین‌کنندگان کتاب مذکور همچنین در آن است که آنها برای اولین بار اشعار «تحفة الاحباب» حافظ اوبهی را که از آثار رودکی استفاده کرده است، به نسخه خویش افزوده‌اند. مؤلف این فرهنگ‌نامه در سی مورد از اشعار رودکی اقتباس نموده و مؤلفان کتاب «استاد رودکی» با استفاده از آن، بر فهرست منابع اشعار رودکی عنوان فرهنگ‌نامه مذکور را اضافه کرده‌اند.

بخش تحقیقی رساله «استاد رودکی» برای اولین بار در مجله «شرق سرخ» (۱۹۴۰)، شماره‌های ۲-۳، صص ۳۰-۴۱) به طبع رسید. استاد عینی با همکاری عبدالسلام دهاتی، مقاله خویش را با عنوان «قبر استاد رودکی و ده رودک» و مقاله پروفیسور سیمیانوف با عنوان «دو شاعر بزرگ قرن ۱۰ (رودکی و دقیقی)» را در بخش مذکور افزود و به اشعار رودکی که تا زمان تألیف این کتاب در دسترس داشت، لغات و توضیحات ضروری را اضافه کرد و نتیجه این کار در شکل کتابی مستقل فراهم گردید.

نسخ مورد استفاده از سطح و ارزش علمی مختلفی برخوردارند؛ همین طور موارد و نکاتی مشکوک نیز در آنها به نظر می‌رسد. لذا تدوین کنندگان در تصحیح و توضیح ابیات با مشکلات زیادی مواجه بوده و در این موارد، اشاره‌ها گذاشته‌اند. چنانکه قطعه‌ای از مثنوی به ترتیب زیر مندرج گردیده است:

بِهشت آیین سرایی را پرداخت / ز هر گونه در او تمثال‌ها ساخت

ز عود و صندل و چَند آستانه / درش سیمین و زرین پالگانه

می‌توان بر اساس «لغت فرس» اسدی و نسخه سعید نفیسی گونه تصحیح یافته ابیات

مذکور را به شرح ذیل بنویسیم:

بِهشت آیین سرایی را پرداخت / ز هر گونه در او تمثال‌ها ساخت

ز عود و چَند او را آستانه / درش سیمین و زرین پالگانه

تدوین کنندگان مشکلات پیش آمده را در مورد جمع‌آوری و تنظیم اشعار رودکی و منابع آن به گونه زیر شرح داده‌اند: «وقتی تصمیم گرفتیم در باره شرح احوال و آثار استاد رودکی تحقیق کنیم، دشواری بسیاری پیش آمد. بزرگترین این مشکلات عدم وجود یک منبع کامل برای مرجع و استناد بود. بنا براین، هر کتابی را که به زبان، ادبیات و شرح حال گذشتگان، لغت و تاریخ اختصاص یافته باشد، از نظر گذرانیدیم؛ ضمناً پیدا نمودن این گونه کتابها هم سختی داشت. با این قصد به تاشکند رفته، در بخش شرقی کتابخانه دولتی جمهوری ازبکستان به جستجوی مأخذ موجود فارسی، ترکی و عربی پرداختیم. در نتیجه این جستجو به آشنایی با نسخه‌های «هفت اقلیم»، «نیشتن عشق»، «قاموس الاعلام»، «کشف الزنون»، «تذکره

دولت‌شاهی»، «آتشکده»، «ترکستان» که مجموعه متن‌هایی به جمع‌آوری آکادمیسین بارتولد بود و همچنین «خزانه‌آمره»، «تحفة الاحباب» (لغت حافظ اوبهی)، «بهارستان» جامی و... موفق شدیم.

پیدا نمودن اشعار استاد رودکی از تحقیق شخصیت او به مراتب دشوارتر بود. در این زمینه ناچار شدیم از هر بیتی که هر جا دیدیم، استفاده کنیم. بیشترین این ابیات از غزلیات، قصاید، قطعات و داستان‌های استاد رودکی مانده‌اند. در بیت‌های برگرفته از لغت حافظ اوبهی و «مجمع‌الفرس» سروری این نقص بیشتر به نظر می‌رسد. زیرا اکثر این ابیات از یک داستانند که به صورت پراکنده آمده و به طور جدا از هم مطالعه شود، معنی ناقص خواهد بود؛ مثل غزل‌های سه‌بیتی، قصاید دو و یا چهاربیتی، قطعات ناتمام و مثنوی‌های یک بیتی و... لیکن به هر صورت، جمع‌آوری این دُرَدانه‌های گرانبها را لازم دانستیم و در نتیجه این مجموعه خُرد به میدان آمد» (صدرالدین عینی، ص ۴۸۸-۴۸۹).

همین رساله صدرالدین عینی در جلد ۱۱ کلیات او (کتاب یکم) مجدداً به طبع رسیده است.

۵- «آثار رودکی». استالین آباد ۱۹۵۸؛ ویرایش عبدالغنی میرزایف. متن این کتاب به کوشش بهرام سیروس، کمال عینی، رسول هادی‌زاده، م. زَند، س. تاج‌الدین‌اف، محمدوفا بقایف، ظاهر احراری محققان آکادمی علوم تاجیکستان و به سرپرستی دکتر عبدالغنی میرزایف تهیه شده است. نشر کتاب «آثار رودکی» مرحله مهم دیگری را در متن‌شناسی آثار رودکی آغاز نمود. نخست، برای اولین بار تمام آثار بازمانده رودکی به خط سریلیک برگردان شد؛ بازنویسی متن به سریلیک دشواری‌های زیاد پیش آورد زیرا آوانویسی و برگردان حروف گره و پیچیدگی‌های موجود را آشکار ساخت. قسمتی از اختلافات متن تصحیح شد، ولی در عین زمان بازخوانی ناصحیح متن و در پی آن فهم نادرست معنی را می‌توان از نواقص جدی این کتاب به شمار آورد. البته در رسم‌الخط عربی تغلیط و تصحیف متن اکثراً پوشیده می‌ماند، ولی خط سریلیک اعراب‌گذاری دقیق و ثبت خطی کامل آواها را تقاضا می‌کند؛ با این حال نواقص و اشتباهات کار محقق و متن‌شناس به طور کامل آشکار می‌گردد. دوم، در کتاب «آثار رودکی» قسمتی از اشعار به تازگی بازیافته محققان تاجیک و ایرانی ملحق گردیده، در نتیجه نسخه در آن زمان جامع‌ترین اشعار رودکی فراهم آمد که حاوی ۹۲۲ بیت رودکی همراه با اطلاعات فرهنگنامه‌های ادبی و سایر مأخذ است.

از جمله ابیاتی از آثار رودکی و دلایلی که رادویانی برای آنها در «ترجمان البلاغه» آورده است، از مهمترین و قدیمی‌ترین مأخذ در این زمینه است. همین طور، در کتاب «آثار رودکی» ۱۹ بیت برگرفته از «ترجمان البلاغه» می‌باشد؛ ۱۲ بیت نیز از «دانشنامه قدرخان»، ۶ بیت از «تحفة الاحباب»، ۱۲ بیت از «فرهنگنامه حسین وفایی» که تا آن وقت اطلاعی از آنها در دست نبود، به «آثار رودکی» افزوده شد. دانشمندان تاجیک که با استاد سعید نفیسی در ارتباط بودند، ۳۱ بیت رودکی را که استاد به ایشان ارسال نمود، به مجموعه افزودند. همچنین قطعه‌ای را که از عربی ترجمه شده است به سبک مایل به بیان رودکی آورده و اشاره نموده است:

«شاید اصل آن دو بیت رودکی چنانکه به خاطر مسوّد این اوراق گذشته است، چنین بوده باشد:

این جهان را نگر به چشم خرد
نی بدان چشم کاندرا او نگری
همچو دریاست وز نکوکاری
کشتی سراز تا بدان گذری».

لغات و توضیحاتی که به کتاب مذکور همراه گردید بر ارزش متن‌شناسی آن افزود که جهت معرفت ادبی اشعار رودکی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

۶- «آثار منظوم رودکی»، همراه با ترجمه روسی، زیر نظر ا. براگینسکی، دفتر انتشارات «دانش»، مسکو ۱۹۶۴. متن این اثر را د.س. کُمیساراف محقق شوروی روس فراهم نموده و به روش تصنیفات سعید نفیسی و متن‌شناسان تاجیک در کتاب «آثار رودکی» استناد آورده است. امتیاز خوب این نشر در وجود ترجمه روسی اشعار رودکی است که توسط و.و. لیویک و س.ا. لُپکین انجام شده است.

نشر مزبور حاوی کل اشعار رودکی که تا آن زمان معلوم بود، می‌باشد. د.س. کُمیساراف متن تهیه‌شده سعید نفیسی را بدون تغییری در این مجموعه ذکر نموده و اشعار بازیافت‌شده محققان تاجیک را نیز شامل ساخت. همچنین ۵۷ بیت رودکی که توسط و.ا. کاپراناف از نشر دوم «لغت فرس» به دست رسید، به «آثار منظوم رودکی» ملحق گردید. در مجموع در نشر مذکور از آثار رودکی ۹۷۹ بیت تدوین گردید و در فصلی جداگانه چهار قطعه از قصاید شامل ۳۹ بیت منسوب به قطران تبریزی نیز همراه با ترجمه روسی به طبع رسید.

تهیه‌گران متن اشعار رودکی را به دو بخش: «اشعار اصلی رودکی» و «آثار مشکوک» جدا نموده، دسته دوم را اشاره ویژه گذاشتند.

ارزش علمی آثار منتشره در این کتاب از دو فصل آن مرکب از مقاله‌های «در باره مهارت رودکی» تألیف س. براگینسکی و «توضیحات تکستولوژی» نیز تألیف س. براگینسکی با همکاری بهرام سیروس و ا. آذر تعیین می‌توان نمود. تدوین این کتاب با زمان نشر آن چند سال فاصله پیدا کرد، به این دلیل دیگر ابیات پریشان رودکی که در این مدت به دست مسئولین چاپ رسید، در فصل جداگانه‌ای با عنوان «علاوه‌ها» الحاق گردید.

باید گفت در نشر مسکو از لحاظ صحت بازخوانی، ترجمه تحت‌اللفظی و تعیین اوزان اشعار رودکی برخی نواقص به نظر می‌رسد.

۷- «رودکی» همراه با معنی واژه‌ها و شرح بیت‌های دشوار و برخی نکته‌های دستوری و ادبی؛ به کوشش دکتر خلیل خطیب رهبر، تهران، ۱۳۴۳ ه. ش. اولین نشر آثار رودکی است که با توضیح کلمه و عبارات قدیم و شرح معنی‌های دشوار فراهم شده است. این کتاب در سلسله «گزیده سخن پارسی» درج گردیده و بعداً تجدید چاپ شده است. کتاب «رودکی» مشتمل بر ۴۹۲ بیت از اشعار سخنسرای پنج‌رود است که در انتساب آنها به رودکی مجال شک و تردید نیست. کتاب مبنی بر ۲۸ مأخذ آماده چاپ گردیده است و آثار تازه‌ای که قبلاً معرفی نشده باشد در آن به چشم نمی‌رسد. ولی معادل و نسخه بدل‌های مصراع، ابیات و کلمه‌های جداگانه را از اطلاعات جالب و پرارزش این نشر می‌توان به شمار آورد. دکتر رهبر با استناد به مأخذ موجود و قیاس منطقی ابیات، قسمتی از اشعار رودکی را تصحیح نموده است. کتاب مذکور از ۷۱ قطعه منظوم فراهم گردیده و هر کدام نامگذاری شده است؛ از عناوینی نظیر «بهار خرم»، «بت ملک فریب»، «پند زمانه»، «کردار جهان»، «چهار چیز» و... می‌توان موضوع اشعار هر بخش را تشخیص داد.

۸- «رودکی (شعرها)». دوشنبه ۱۹۷۴، به مقدمه، توضیحات، شرح لغات و تهیه متن ع. کریم‌اف و ص. سعدی‌یاف. این کتاب به تعداد سی هزار نسخه منتشر گردیده و اگرچه نشر

عمومی اشعار رودکی معرفی شده است، در واقع در تصحیح و توضیح آثار او خیلی مهم و پرارزش است؛ همان گونه که در مقدمه کتاب آمده است:

«تحقیق متن اشعار رودکی و نواقص و اشتباهات مأخذ و نشرهای موجود، دلیل آن است که بسیاری از این گونه‌های ناقص نتیجه تصحیف و تحریف کلمه و یا عبارات متن اصلی است. در این نشر کوشیدیم بر اساس منطق شعر این تصحیف و یا تحریفات را تشخیص و تصحیح نماییم. متأسفانه رفع کامل موارد مذکور امکان‌پذیر نیست زیرا بسیاری از کلمه‌ها و عبارات توسط کاتبان به گونه‌ای شناخته‌نشده تغییر پیدا کرده‌اند و در حال موجود نبودن نسخ اصلی و یا قدیمی متون تعیین گونه اصلی آنها امری است محال» (ع. کریم‌اف، ص. سعدی‌یف، ص ۴-۵).

تهیه‌کنندگان کتاب مذکور تصنیف اشعار رودکی را به روش سعید نفیسی و عبدالغنی میرزایف صرف نظر نموده و اشعار این کتاب را بر حسب موضوع و محتوا گروه‌بندی کرده‌اند. منظور از فراهم آوردن کتاب به ترتیب فصل‌های «اشعار عاشقانه»، «رباعیات»، «قصیده و مدایح»، «مرثیه‌ها»، «اشعار پند و حکمت»، «مذمت و هجو»، «حسب حال»، «چستان‌ها»، «از منظومه کلبله و دمنه»، «از منظومه سندبادنامه»، «از مثنوی دوران آفتاب»، «از مثنوی بحر متقارب»، «از مثنوی وزن خفیف»، «از مثنوی بحر هزج»، «از مثنوی در دیگر نمود بحر هزج»، «از مثنوی بحر مضارع»، «از مثنوی بحر سریع» سادگی جستجوی عموم خوانندگان آن بوده، ولی این امر موجب پیچیده‌تر شدن کار مراجعین محقق گردید. محققین شعر رودکی را لازم است اشعار ضروری را با انتخاب از نسخه‌های سعید نفیسی، عبدالغنی میرزایف و براگینسکی و با رعایت ترتیب حروف الفبا و موضوعات، از نسخه ع. کریم‌اف و ص. سعدی‌یف تفحص نمایند. لازم به ذکر است روش انتخاب و تصحیح نیز در قسمت‌هایی از این کتاب رعایت نشده و شش فصل اخیر آن به روش تنظیم سعید نفیسی اخذ گردیده است.

تحقیق شایسته دیگر که ایشان انجام داده‌اند تطبیق بیتها از مثنویهایی در بحر رمل با کلبله و دمنه و سندبادنامه می‌باشد که نتیجه‌های آن را در فصل توضیحات بیان داشته‌اند. اما آنچه در بخش دوران آفتاب ثبت نموده‌اند.

مجموعه مذکور حاوی ۱۰۱۷ بیت از اشعار رودکی است. یعنی بر اساس نشرهای پیشین مرتب و تصحیح گردیده و چیزی بر آنها افزوده نشده است. برخی از نواقص متن شناسی نشر مذکور در کتاب ۱۰۰۰ مصراع رودکی (به تهیه رسول هادی زاده و انصار افصحاف) تصحیح گردیده است (ص ۷۰-۷۳).

۹- «۱۰۰۰ مصراع رودکی». دوشنبه، انتشارات عرفان، ۱۹۸۴، تهیه متن از رسول هادی زاده و انصار افصحاف. این نسخه که به مناسبت ۱۱۲۵ سالگی ابو عبد الله رودکی منتشر شده است، حدوداً نیمی از اشعار بازمانده شاعر را فرا گرفته است. تهیه گران این کتاب ابیات پریشان شاعر را کاملاً صرف نظر کرده و به این مجموعه تنها قصیده‌های کامل، غزل و قطعات و رباعیات و قصاید و غزلیات ناتمام را وارد نموده و دسته‌بندی آنها را در چهار بخش انجام داده‌اند: ۱- قصاید. ۲- غزلیات؛ ۳- غزل‌ها. ۴- پارچه‌هایی از غزلیات؛ ۳- قطعات. پارچه‌هایی از اشعار گوناگون؛ ۴- رباعیات.

فضیلت مهم این نشر در تصحیحاتی است که در مورد برخی از اشتباهات و نواقص نشرهای پیشین به خط سرلیک انجام گرفته است. اما باید گفت به موجب آن که در نشر مذکور کل ابیات مجموعه‌های قبلی، تصحیح تعدادی از ابیات رودکی درج نشده، کاری در این خصوص انجام نگردیده است. قسمتی از این تصحیحات در مقاله «تصحیح پانزده بیت رودکی» تألیف انصار افصحاف (نشریه «ادبیات و صنعت»، ۱۳ سپتامبر ۱۹۸۴) درج گردیده است. مقاله مقدماتی رسول هادی زاده با عنوان «نظم جاودان فروزان رودکی» و لغتنامه‌ای که در آخر اشعار ملحق شده، ارزش علمی کتاب مذکور را به مراتب بالا برده است. قسمت دوم این کتاب از ترجمه روسی اشعار رودکی که بیشتر آنها به قلم ت. استرشنیوا مترجم روس تعلق می‌گیرند، فراهم آمده است. باید گفت محتوای این مقدمه و توضیحات روسی، ترجمه بخش تاجیکی این مجموعه نبوده، بخشی کاملاً مستقل می‌باشد.

اما در این کتاب شعرهایی نیز وارد گردیده‌اند که مسلماً از رودکی نیستند. چنانکه استاد سعید نفیسی، عبدالغنی میرزایف، ا. براگینسکی، خلیل خطیب رهبر، جعفر شعار، منوچهر دانش‌پژوه، جهانگیر منصور، ل. ا. براگینسکایا و دیگر محققان آثار رودکی دو بیت را

منسوب به قصیده قطران تبریزی می‌دانند و به این موجب در هیچ مجموعه‌ای که از اشعار رودکی مرتب نموده این ابیات را وارد نکرده‌اند که به گونه زیر است:

بخندد لاله در صحرا به سان چهره لیلی

بگرید ابر بر گردون به سان دیده مجنون

ز آب جوی هر ساعت همی بوی گلاب آید

در او شستست پنداری نگار من رخ گلگون

این دو بیت را صدرالدین عینی از تذکره آتشکده برگرفته و تهیه‌گران کتاب مزبور به

آن استناد کرده‌اند.

۱۰- ابو عبدالله رودکی، اشعار. دوشنبه، انتشارات «عرفان»، ۱۹۸۷، تهیه، ترجمه، توضیحات و مقدمه ل. ا. براگینسکایا. باید گفت این کتاب از جمله نشرهای محققانه آثار رودکی است. از آن جا که چاپ این کتاب پس از نسخ سعید نفیسی، عبدالغنی میرزایف، ا. براگینسکی، خلیل خطیب رهبر، عثمان کریم‌اف و صدوری سعدی‌یف انجام گردیده و در ظرف این سالها تجربه خوبی در کار تهیه و تصحیح و توضیح اشعار رودکی اندوخته شده بود، ا. براگینسکی بر مبنای تجارب مذکور زمینه مساعدی در تحقیق منبهدی آثار رودکی را در اختیار داشت. تدوین کننده کتاب مورد نظر در موضوع «مسائل متن‌شناسی رودکی» (مسکو، ۱۹۷۳) از رساله دکتری دفاع نموده و در باب شناخت شعر رودکی و اساس‌های علمی آن تجربه کافی حاصل کرده بود. از این لحاظ به قول کمال‌الدین عینی مسئول ویرایش این کتاب «صفت ممتاز این نشر در آن است که اولین نشر انتقادی آثار رودکی بوده بر اساس مهم‌ترین معیارهای متن‌شناسی انجام شده است» (ص ۳).

در مقدمه این کتاب درج گردیده که تدوین کننده آن از اطلاعات تازه فرهنگی قدیم بهره‌برداری نموده است. ولی از فهرست سرچشمه‌ها پیداست که تنها اطلاعات «فرهنگ فخر قواص» را می‌توان به عنوان چنین مأخذی تلقی نمود که سال ۱۹۶۴ به اهتمام پروفیسور نظیر احمد از دانشمندان هند و استاد دانشگاه اسلامی علی‌گر منتشر شده است. دیگر فرهنگ معتبر که سال ۱۹۶۲ در تهران چاپ شده است «صحاح الفرس» هندوشاه نخبوانی است که

استاد نفیسی در نشر دوم کتاب خویش از اطلاعات آن استفاده کرده است. از آن جا که نسخه «فرهنگ فخر قواص» پس از تجدید چاپ کتاب معروف سعید نفیسی منتشر شده و نسخه‌های قدیمی آن نیز خیلی نادرند، استفاده و بهره‌برداری از این اثر برای محقق شهیر احوال و آثار رودکی امکانپذیر نبود.

فضیلت‌های اساسی نسخه ل. ا. براگینسکایا را موارد زیر تعیین می‌کنند: اولاً محقق از تجربه اس. براگینسکی و د. س. کمیساراف بهره‌برداری نموده و دسته‌بندی و نشر اشعار بازمانده رودکی را در دو قسمت انجام داده است. قسمت اول حاوی اشعار شماره‌های ۱ تا ۴۲۴ را که انتساب آنها به رودکی مسلم است، می‌باشد. در این مورد استناد محقق بر آن است که اشعار بخش یادشده در مآخذ قرن‌های ۱۱-۱۵ میلادی صرفاً به اسم رودکی ثبت گردیده است. همچنین به این اشعار ۵ بیت دیگر که از تدوین کننده مجموعه مذکور از فرهنگ‌ها پیدا کرده، افزوده شده است. قسمت دوم از ۱۳۷ بیت فراهم گردیده و مشتمل بر اشعار مشکوک رودکی است. استناد مؤلف در این قسمت به مآخذ قرن‌های ۱۶ تا ۱۹ میلادی و نیز ابیات و قطعاتی است که در مآخذ قسمت اول به نام دیگر شاعران ثبت گردیده است. ل. ا. براگینسکایا در این بخش ۸ بیت را که در برخی منابع به نام رودکی آمده است، به مجموعه افزوده است.

ثانیاً، تدوین کننده مجموعه مذکور با ذکر نسخه بدل‌های شعر رودکی در پاورقی هر صفحه، کوشیده است همزمان تصحیحات مورد نیاز متن را انجام بدهد. او در مقدمه یادآور شده که در ۵۴ مورد نسخ اس. براگینسکی و د. س. کمیساراف را نپذیرفته و تصحیح و بازنگری سایر مآخذ موجود را ترجیح داده است.

در برابر باید گفت ل. ا. براگینسکایا در انزوای تصحیح نسخه کمیساراف مانده و به برخی از مجموعه‌های در آن زمان تازه از جمله مجموعه‌های خلیل خطیب رهبر، عثمان کریم‌اف و صدری سعدی‌یف توجهی کمتر داشته است.

قسمت مهمی از نشر ل. ا. براگینسکایا در فصل «توضیحات» فراهم آمده و در آن اوزان عروضی، مآخذ هر بیت و قطعه و سایر اشعار ذکر گردیده است. همچنین در این بخش، تحقیقات متن‌شناسی انجام گرفته است که ضمن آن مؤلف راجع به تغییر تاریخی آوایی واژه‌ها، تعویض کلمه و عبارات ابراز

اندیشه نموده است. در عین حال بر مبنای تحقیقاتی قبلی محمد دبیر سیاقی، عثمان کریم‌اف، صدی سعدی‌یف و دیگر دانشمندان، ابیات «کلیله و دمنه» و «سندبادنامه» را با تحریرهای الفارسی (مسکو، ۱۹۵۷، ترجمه ای. کراچکوفسکی) و ظهیری سمرقندی (مسکو، ۱۹۶۰، ترجمه م. ن. آسمن‌اف) تطبیق نموده است.

باید گفت مجموعه براگینسکایا نظیر دیگر نسخ موجود اشعار رودکی، از نواقص و نارسایی‌ها تهی نیست؛ این نواقص بخصوص از لحاظ برداشت معانی اشعار رودکی، به گونه‌ای بارز به نظر می‌رسد که در ترجمه روسی این اشعار آمده است. لازم به یادآوری است صرف نظر از وجود ترجمه‌های اشعار رودکی که مترجمان متعدد به زبان روسی انجام داده‌اند، براگینسکایا مجدداً آثار مذکور را به روسی برگردان کرده و در این مجموعه درج نموده است.

۱۱- «گزیده اشعار رودکی». پژوهش و شرح دکتر جعفر شعار و دکتر حسن انوری. مؤسسه انتشارات «امیر کبیر»، تهران، ۱۳۶۵ ه. ش. این مجموعه اشعار رودکی در سلسله «مجموعه ادب فارسی» به طبع رسیده و جمعاً ۴۵۷ بیت از رودکی را در بر گرفته است. کتاب مذکور سال ۱۳۷۳ توسط انتشارات علمی تجدید چاپ شد. بر نشر اول این کتاب جمشید سروشیار محقق ایرانی نقدی مفصل نوشته و در مجله «نشر دانش» (سال هفتم، شماره ۳) منتشر نموده است که یادداشت و ملاحظات سودمندی دارد. اما در نشر دوم، این تقریظ ساقط گردیده است. بنا به قول تهیه‌گران، ایشان به متون ارزشمند و بانفوذی نظیر «لغت فرس»، «تاریخ سیستان»، تذکره «مونس الاحرار» و... استناد نموده‌اند، اما چنین به نظر می‌رسد که تهیه و توضیح کتاب مزبور کاملاً بر اساس نشر سعید نفیسی انجام گرفته است.

اشعار رودکی به تدوین جعفر شعار و حسن انوری همراه با شرح کلمه و عبارات، نکات دستوری و توضیح معانی بیت‌هایی جداگانه فراهم گردیده و نیز فصل‌های «رودکی آدم‌الشعراء شعر فارسی»، «عصر و محیط زندگی رودکی»، «سالشماری حوادث عصر رودکی»، «کتابشناسی رودکی» بر آن افزوده شده که اکثر مأخوذ از کتاب «محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی» به قلم سعید نفیسی است. در بخش دیگری از مجموعه مورد نظر که «دیدگاهها» عنوان دارد، گفتار و توصیفات ادیبان و محققان جهانی در باره رودکی گردآوری شده است.

تهیه گران «گزیده اشعار رودکی» آثار شاعر را بر اساس موضوع دسته‌بندی نموده و به هر کدام عنوانی مستقل از جمله «مدیحه»، «وصف»، «رثاء»، «حسب حال»، «پند و حکمت و تمثیل»، «غنایی و عاشقانه» اختصاص داده‌اند و اشعار مندرج در هر یکی از این بخش‌ها نیز عنوان‌گذاری گردیده است. اگرچه نه با همه معنی‌پردازی و توضیحات جعفر شعار و حسن انوری می‌توان موافق بود، کتاب برای شناخت معانی شعر رودکی خیلی سودمند است.

۱۲- «برگزیده اشعار رودکی و منوچهری»، تألیف دکتر اسماعیل حاکمی، انتشارات اساطیر، تهران ۱۳۷۱. بخش اول این کتاب که مشتمل بر ۶۱ صفحه است، منسوب به بیان احوال و اشعار رودکی می‌باشد؛ در این گزیده شعر رودکی ۲۰۳ بیت از اشعار شاعر که تعلق آنها به رودکی مسلم است، همراه با شرح توضیحات درج گردیده است.

اسماعیل حاکمی به جای مقدمه فصل «رودکی شاعر روشن‌بین» را از کتاب «با کاروان حله»ی استاد عبدالحسین زرین کوب بررسی نموده و با توجه به منابع اساسی آموزش احوال و آثار رودکی، به ثبت اشعار و توضیح آنها پرداخته است. به طور کلی توضیحات مذکور به تفسیر واژه‌های قدیمی و دشوار تعلق گرفته و شرح معانی ابیات به ندرت به نظر می‌رسد. کتاب «برگزیده اشعار رودکی و منوچهری» از لحاظ سنجیدن معنی و شرح و بیان آثار رودکی، در پایه نسخ مطبوع خلیل خطیب رهبر و جعفر شعار نیست، ولی از نگاه اعراب‌گذاری و توجه به اصل آوایی و تلفظ کلمات، بر آنها برتری دارد. به لحاظ متن‌شناسی، نقص بارز نشر مورد نظر در نحوه انتخاب متون اصلی و حذف بخشی از ابیات رودکی می‌باشد، مثلاً از ۹۴ بیت قصیده معروف خمیره رودکی که ضمن «تاریخ سیستان» درج گردیده، فقط ۵۳ بیت انتخاب و شرح شده است.

۱۳- «دیوان رودکی سمرقندی». بر اساس مجموعه‌های سعید نفیسی و ا. براگینسکی مرتب گردیده و در مؤسسه انتشارات نگاه در تهران، سال ۱۳۷۳ هـ ش منتشر شده است. تدوین‌کننده دیوان و ناشر آن نام خود را ذکر نکرده و در بند اخیر فصل اول آن که «یادداشت ناشر» عنوان دارد، چنین می‌گوید: «امروز می‌توان مفتخر بود که دیوانی از اشعار بنیادگذار و پدر شعر فارسی وجود دارد و این دیوان که هم اکنون در اختیار شما خوانندگان عزیز است، همه اشعار پراکنده رودکی را در خود دارد. گیرم، این دیوان بسیار ناچیزتر از آن است که

روزگاری قرن‌ها پیش وجود داشته است. در حقیقت، این دیوان مرهون تلاش‌ها و ممارست‌های تحسین‌انگیز شادروان استاد سعید نفیسی است» (ص ۹).

تدوین‌کننده این دیوان در فصل‌های «شرح احوال رودکی»، «دانشمندان بزرگ خراسان در زمان رودکی»، «رودکی در بیرون از مرزهای ایران»، «توضیح در باره منابع و مأخذ اشعار رودکی» راجع به احوال و آثار شاعر نتیجه تحقیقات سعید نفیسی را ذکر نموده و سپس در ۸ باب کلیه ۱۰۴۷ بیت شعر بازمانده رودکی را که مؤلف کتاب «محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی» جمع‌آوری کرده بود، به طبع رسانیده است. از جمله باب اول مشتمل بر ۵۷۲ بیت، باب دوم ۷۶ بیت، باب سوم ۱۷۷ بیت، باب چهارم ۱۲۹ بیت، باب پنجم ۴۳ بیت، باب ششم ۲۸ بیت، باب هفتم ۱۳ بیت، باب هشتم ۹ بیت است. در زیر هر شعر شماره مأخذ آن بر اساس فهرست سعید نفیسی ذکر گردیده است. تدوین‌کننده دیوان مذکور تمام ۹۳ مأخذ شامل فهرست نفیسی را به اعتبار گرفته است. در آخر کتاب فصل «معانی کلمات مهجور و مطبوق در شعر رودکی» ملحق گردیده که نیز مأخوذ از کتاب «محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی» می‌باشد. گروه‌بندی اشعار این قسمت نیز بر طبق تصنیفات سعید نفیسی انجام گرفته است.

۱۴- «دیوان رودکی. مجموعه اشعار به جا مانده از ابو عبدالله جعفر ابن محمد رودکی»؛ به شرح و توضیح منوچهر دانش‌پژوه، انتشارات توس، تهران، ۱۳۷۳ ه.ش. این کتاب از پیشگفتار، مقدمه تدوین‌کننده دیوان، متن اشعار، توضیحات و فهرست مأخذ فراهم گردیده است. در پیشگفتار ضرورت نشر دیوان رودکی و در بخش مقدمه برخی از اطلاعات عمومی راجع به شخصیت شاعر، هنر شاعری، ممدوحان و معاصران، تأثیر به ادیبان دوران بعدی، درج گردیده است.

منوچهر دانش‌پژوه این نسخه را بر مبنای نشرهای پیشین دیوان رودکی بخصوص نسخه سعید نفیسی و نسخه ا. براگینسکی، آماده چاپ نموده است، با این تفاوت که نامبرده اشعار بازمانده رودکی را به گونه‌ای دیگر تنظیم کرده و اول قطعات، سپس تغزلات، قصاید و مرثیه‌ها، رباعیات، ابیات باقیمانده از مثنوی‌ها و ابیات پراکنده را به شکل دیوان فراهم نموده است.

بخش‌های «ابیات منقول در ترجمان البلاغه رادویانی»، «ابیات از دانشنامه قدرخان»، «ابیات از تحفة الاحباب حافظ اوبهی»، «ابیات از فرهنگنامه حسین وفایی»، «ابیات مستخرجه استاد سعید نفیسی»،

«ابیاتی که به قطران تبریزی هم منسوب است» «ابیات از لغت فرس اسدی طوسی» به همان تعداد و شکل مندرج در نسخ تاجیکستانی و مسکویی، به این دیوان نقل شده‌اند.

در دیوان مورد نظر ۷۷ بیت قطعه، ۶۶ بیت تغزل، ۱۴۵ بیت قصیده، ۳۶ بیت مرثیه، ۶۶ بیت رباعی (نیز پنج بیت از رباعیات ناتمام)، ۱۶۹ بیت ابیات باقی مانده از «ترجمان البلاغه» ۲۱ بیت از «دانشنامه قدرخان»، ۶ بیت از «تحفة الاحباب»، ۱۲ بیت از «فرهنگ‌نامه حسین وفایی»، ۵۷ بیت از «لغت فرس»، ۳۱ بیت از اشعار ارسالی سعید نفیسی به محققان تاجیک، ۳۹ بیت اشعار مشکوک که به قطران نیز نسبت داده‌اند، یعنی مجموعاً ۱۱۱۷ بیت مندرج است. اگر از این مقدار، ۳۹ بیت مشکوک حذف گردد، ۱۰۷۸ بیت باقی خواهد ماند.

منوچهر دانش‌پژوه در قسمت توضیحات راجع به معنی برخی از مصرعها، ابیات و نسخه بدل‌های کلمه و عبارها ملاحظاتی جالب دارد.

۱۵- «دیوان رودکی»- ابو عبدالله جعفر ابن محمد رودکی سمرقندی (۱۰۹۸ بیت به دست آمده تا امروز) به شرح احوال و آثار او، تنظیم، تصحیح و نظر جهانگیر منصور، تهران، انتشارات «ناهید»، ۱۳۷۳ هـ. ش؛ آخرین و جامع‌ترین نشر آثار بازمانده و بازیافته استاد شاعران رودکی است. تدوین‌کننده این مجموعه تطبیق نشرهای موجود پیشین را اساس کار خود قرار داده و لذا امتیاز نشر مذکور بر سایرین از آن لحاظ است که جامع‌ترین اطلاعات و نکات علمی و اشعار اخیراً بازیافت شده رودکی را دارا است. یعنی خود ناشر اشعار رودکی را از مأخذ قدیمی جستجو نکرده، بلکه با استناد به نشرهای مقدم و تلخیص از آنها فراهم آمده است؛ ضمناً، او ادعایی هم ندارد که بیتی و یا قطعه‌ای تازه نتیجه تحقیق و کاوش‌های او باشد. دو بخش اول کتاب با عنوان‌های «شرح احوال و آثار رودکی» و «آثار رودکی» برگرفته از کتاب استاد سعید نفیسی «محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی» است. لغتنامه «دیوان رودکی» که با عنوان «کلمات مهجور و متروک که در اشعار رودکی آمده»، بر پایان این دیوان ملحق گردیده، همان واژه‌های تنظیم‌نموده سعید نفیسی است که عیناً در این نسخه تجدید نشر گردیده است.

ترتیب اشعار به روش نشر مسکو انجام گرفته و به طور کلی، دیوان مذکور از ۶۰۹ بیت قصاید، قطعات و ابیات پراکنده؛ ۸۵ بیت رباعی (و نیز مصرعی از رباعی ناتمام)؛ ۱۸۲ بیت ابیات پراکنده؛ ۱۲۸ بیت از مثنوی‌های بحر رمل (کلیله و دمنه، سندبادنامه)؛ ۴۳ بیت از مثنوی در بحر متقارب؛ ۲۸ بیت از مثنوی در بحر مضارع و ۳ بیت از مثنوی در بحر سریع مرکب است.

نشر دیوان مورد نظر دارای توضیحات و اطلاعات تحقیقی متن‌شناسی نمی‌باشد. اختلاف نسخ در ثبت کلمه و مصراع و ابیات نیز کاملاً صرف نظر گردیده، اشعار رودکی بر اساس نشرهای معروف سی سال اخیر تنظیم گردیده است.

۱۶- به مناسبت تجلیل باشکوه ۱۱۰۰ سالگی دولت سامانیان در جمهوری تاجیکستان سه نشر جدید از آثار رودکی منتشر شد که در این فهرست معرفی خواهد گردید. همین طور، اولین کتابی که به این مناسبت درج گردید، «نسیم مولیان» نام داشته و به سعی و اهتمام دکتر اسرار رحمانفر دانشمند تاجیک انجام گرفته است. لازم به یادآوری است نامبرده در نقد و تصحیح اشعار رودکی چند مقاله سودمند تألیف نموده و برای نشر جدید آثار رودکی زمینه‌ای مساعد فراهم ساخته است؛ بنا بر این، کتاب مورد نظر از نواقص و اشتباهات زیاد، ایمن مانده است.

۱۷- «دیوان آدم الشعراء ابو عبدالله رودکی»، دوشنبه، ۲۰۰۰، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ فارسی - تاجیکی. این کتاب به کوشش سیدرسول موسوی، مسعود قاسمی و عزیز میربابایف تصحیح و تهیه گردیده و در چاپخانه «پیوند» منتشر گردیده است.

در این کتاب بیش از ۱۰۶۰ بیت رودکی به خط‌های فارسی و سریلیک مندرج است و در چهار بخش به ترتیب حروف الفبا تنظیم گردیده که به شرح زیر می‌باشد: «قصاید و غزلیات و قطعات»، «رباعیات»، «ابیات پراکنده» و «ابیات پراکنده از مثنوی‌ها». بخش اول مشتمل بر ۵۷۹ بیت و سایر بخش‌ها از ۷۹، ۱۸۱ و ۲۲۱ بیت عبارتند. از پیشگفتار این دیوان برمی‌آید که تدوین‌کنندگان آن بر حسب موشکافی ویژه در مطالعه نشرهای موجود آثار رودکی، تا حد امکان اصلاح اشتباهات چاپ‌های

مذکور را انجام داده و موفق گردیده‌اند تا «متن معتبر و دقیقی از اشعار رودکی در اختیار خوانندگان محترم قرار گیرد» (پیشگفتار، ص ۹).

۱۸- «رودکی (نسخه‌شناسی و نقد و بررسی اشعار بازمانده)»، خجند، ۱۹۹۹. این کتاب مرکب از دو بخش و به سعی و اهتمام مؤلف این سطرها تهیه و نشر گردیده است. آن از دو بخش عبارت بوده، در بخش اول مسایل شناخت و نقد و تحلیل اشعار رودکی و دیگر سخنوران ادبیات فارسی بررسی شده است. عنوان بخش دوم «دیوان استاد رودکی» است. دیوان مذکور بر مبنای نشرهای قبلی اشعار رودکی که از شماره ۱ تا ۱۵ در این مقاله معرفی شده و در مقالات جداگانه‌ای هم مربوط به اشعار تازه پیداشده رودکی به تألیف علی‌اشرف صادقی، ل.ا. براگینسکایا و دیگر دانشمندان درج گردیده است.

قبلاً یادآوری شد که نشرهایی که در این مختصر توضیح گردیدند، از جمله مهم‌ترین و جامع‌ترین نشرهای فارسی اشعار باقی‌مانده استاد رودکی است. از میان آنها تنها یک مجموعه که توسط لِمَا صالح رامسری با عنوان «نمونه اشعار رودکی» در هند انجام و منتشر شده است، در دسترس ما نیست. همچنین احتمال دارد در دیگر کشورها هم نشرهایی از مجموع اشعار رودکی به فارسی انجام گردیده که نیز از کیفیت آنها برخوردار نیستیم. لازم به ذکر است بررسی مجموعه‌های اشعار رودکی که به زبان‌های مختلف ترجمه و نشر شده‌اند، بنا به خارج از بحث این مقاله بودنشان، آورده نشد.

همین طور، با اینکه تعداد فراوانی از دانشمندان در امور جمع‌آوری، توضیح، تصحیح و طبع و نشر آثار رودکی خدمتی شایسته انجام داده‌اند، همانا نه همه اشعار او از مأخذ گردآوری شده و نه همه نشرهای یادشده به نحوه تحقیقی است.